

РОЗДІЛ 1

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЗМІН

1.1. Теоретичні підходи до інтеграційних процесів у суспільних науках

На рубежі ХХ–ХХІ ст. зміна віх, векторів, парадигм розвитку в різних сферах життя набрала таких масштабів і такої інтенсивності, що на порядку денному постало питання про «нову архітектуру світу» (К. Ясперс). Світ вступив у нову епоху, одним з елементів якої виявилось просування до більш відкритого суспільства як на національному й регіональному, так і на глобальному рівні. Об'єктивний процес оновлення та модернізації знайшов виявлення в тенденції глобалізації та інтеграції. Обидві вони мають одні і ті ж самі витoki: якісне оновлення виробництва і ринку, супроводжуване зрушеннями в суспільних відносинах і суспільній свідомості. У новому глобальному світі інтеграція стає однією з домінуючих тенденцій суспільно-політичних процесів.

Інтеграційні процеси мають тривалу історію, рухаючись «від імперії до спільноти»¹. У сучасних суспільних науках це прийнято розглядати як найважливіший структуроутворюючий елемент міжнародних відносин. Імперія як специфічний інструмент перерозподілу надлишкового продукту на користь більш сильної держави виникла на основі нерівномірності розвитку. Відмінності соціального, економічного, політичного потенціалу держав породжували усвідомлення переваги власної системи над іншими, викликаючи прагнення утвердити своє панування через територіальну та ідеологічну експансію. Використання сировинних ресурсів підкорених територій дозволяло метрополії розвиватися прискореними темпами.

Основний зміст імперської «інтеграції» зводився до централізації влади в руках вищого суверена, що дозволяло поширювати його юрисдикцію на всю територію країни, встановлюючи на ній єдиний

¹ Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. – М., 2004. – 384 с.

порядок. Головною метою й основним наслідком такої інтеграції була концентрація ресурсного потенціалу, яка зміцнювала військово-політичну могутність, перетворюючись на вирішальну умову боротьби за процвітання, у тому числі, економічне.

Колоніалізм кінця XIX – початку XX ст. хоча і мав у своїй основі економічне підґрунтя, скоріше був проявом успадкованих від минулого силових методів вирішення спірних міжнародних проблем, ніж наслідком нових імперативів міжнародного поділу праці. Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія й інші індустріальні країни створювали колоніальні імперії керуючись наміром забезпечити гарантовані джерела продовольчих і сировинних ресурсів та нові ринки для готової продукції своїх виробників. Утім, головною рушійною силою «класичної» колонізації були стратегічні міркування, зокрема, прагнення отримати військово-політичну перевагу.

Певні риси формування національно-державних економічних організмів у XVI–XIX ст. є подібними до сучасних процесів міжнародної інтеграції. Однак це лише зовнішня схожість різних витків історичної спіралі. Ці явища з різних історичних епох є процесами, якісно різними за змістом. Між ними, зокрема, лежить доба революційних зсувів у технічному розвитку, в економічних механізмах, у соціально-політичній сфері та в характері міжнародних відносин.

Створені на основі військової сили імперії могли існувати доволі тривалий час, проте господарська і культурна роз'єднаність територій, що входили до їхнього складу, з часом призводила до розпаду цих утворень. Показовим у цьому сенсі є досвід Римської, Візантійської, Оттоманської, Британської, Французької, Голландської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, а згодом і такої специфічної «імперії», якою був СРСР. З появою на постімперському просторі значної кількості нових держав з різним рівнем економічного розвитку і самобутності поступово склалися умови, що потребували пошуку нових форм інтеграційних зв'язків, адекватних часу й зміненим умовам.

На сучасному етапі розмаїття соціально-економічних, географічних, геополітичних, історичних і соціокультурних умов породжує розмаїття форм міжнародної інтеграції, кожна з яких є унікальною і по суті, і за алгоритмами реалізації конкретних економічних, соціальних, геополітичних та культурно-історичних цілей. Різноманітність проявів міжнародної інтеграції не скасовує наявності в їхньому формуванні та розвитку певних закономірностей.

На наших очах відбувається критичне посилення залежності практично кожної з національних економік від міжнародного ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили, технологій, яке унеможлиблює

їхній розвиток без тісної співпраці зі світовим господарством. Потреба вирівнювання економіко-правових умов господарювання в різних країнах, здійснення координації фінансової та економічної політики держав стають нагальними. Такого роду вирівнювання і координація здійснюється через розвиток регіональної – європейської, азійсько-тихоокеанської, євразійської – інтеграції.

Найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, тож основні теорії і практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині ХХ ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу. З розвитку інтеграційних процесів на європейському континенті виникала потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, дослідження ролі владних структур та їх повноважень у цих процесах.

Традиційна теорія інтеграції виходить з економічних постулатів у рамках теорій міжнародного обміну, які досліджують механізми ліквідації торговельних бар'єрів. Класичну теорію інтеграції, яка застосовується до аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу, складають концепції різних теоретичних шкіл: класичної теорії міжнародної торгівлі (Д. Рікардо, Дж.С. Мілль), неокласичної теорії міжнародного поділу праці (Е. Хекшер, Б. Олін), теорії стадіального розвитку (У. Ростоу), теорії великих просторів (К. Шмідт), функціоналізму (Д. Мітрани), неофункціоналізму (Е. Хаас), федералізму (А. Гамільтон, К. Уейр, Р. Уотс), неофедералізму (А. Етціоні), реалізму (Г. Моргентау, С. Хоффман), теорії комунікацій (К. Дойч) та ін.

Існує великий пласт наукової літератури з теорії інтеграції, проте значна його частина або стосується окремих інтеграційних проектів, або має вузько спеціалізований характер, що ускладнює можливість відображення повної картини інтеграційного розвитку в глобальному і регіональному масштабі. У спрощеному трактуванні процес інтеграції ототожнюється з лібералізацією світового ринкового простору без виявлення його змісту.

У виданнях ООН, Світового банку, МВФ, Світової організації торгівлі феномен міжнародної економічної інтеграції прийнято трактувати дещо звужено, зводячи його до юридичного встановлення зони вільної торгівлі або митного союзу й ототожнюючи з формуванням регіональних торговельних блоків. Країни, які уклали договір про вільну торгівлю або про митний союз, автоматично потрапляють у розряд інтегрованих або тих, що інтегруються.

У низці аналітичних публікацій Світового банку інтеграцією називають саме зростання економічної відкритості країн, безвідносно не тільки до його причин і наслідків, а й до того, чи входять ці країни

у той чи той регіональний економічний союз². По суті, йдеться про включення країн у світовий економічний простір та про ступінь тако-го включення.

За цих умов актуалізується потреба дослідження змістовної сторо-ни інтеграції, розкриття закономірностей внутрішньогалузевого та міжгалузевого поділу праці, зосередження уваги на процесах міжнародного переплетіння капіталу і виробництва або ширше – на взаємопро-никненні і об'єднанні національних відтворювальних циклів загалом. Інтеграція є складним, багатоаспектним феноменом, який розвиваєть-ся, зароджуючись спочатку в найбільш розвинених з техніко-еконо-мічного та соціально-політичного погляду регіонах світу і поступово втягуючи в цей процес нові країни мірою їх дозрівання до необхідних економічних, політичних і правових рамок.

У сучасній науковій літературі до безпосередніх передумов інтегра-ції відносять наступні параметри:

– країни, які інтегруються, повинні мати близький рівень економіч-ного розвитку і зрілості ринкової економіки. Їх господарські механізми мають бути сумісними (як правило, інтеграція є найбільш міцною та ефективною, якщо інтегруються розвинені країни);

– наявність спільного кордону й історично сформованих економіч-них відносин (зазвичай об'єднуються країни, що знаходяться на одно-му континенті у безпосередній географічній близькості одна від одної, яким легше вирішувати транспортні, мовні та інші питання);

– присутність взаємодоповнюючих структур в економіках країн (їх-ня відсутність – одна з причин низької ефективності інтеграції в Афри-ці, в арабському світі);

– спорідненість господарських та інших проблем, що стоять перед країнами (їхньому вирішенню сприяє політичне волевиявлення дер-жав та наявність країн-ініціаторів інтеграції);

– історична, культурна, релігійна, цивілізаційна близькість країн;

– «демонстраційний ефект», який полягає в тому, що під впливом успіхів тих чи тих інтеграційних об'єднань в інших державах з'являється бажання використати позитивний досвід і включитися в інтеграцій-ний проект;

– «ефект доміно»: інтеграція призводить до переорієнтації еконо-мічних зв'язків країн-членів на внутрішньо регіональне співробіт-ництво, тож інші країни, що залишилися за межами об'єднання, від-чувають певні труднощі, а часом і скорочення торгівлі з країнами, які входять до угруповання (через що вони виявляються вимушені

² World Economic Outlook. – Washington D. C., May 1997. – P. 3, 45.

робити певні кроки в напрямі посилення взаємодії з інтеграційним об'єднанням).

В економічному сенсі міжнародна інтеграція визначається як процес зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс з наявністю стійких зв'язків. Це – процес зближення, взаємопроникнення, прилаштування національних господарських систем, в основі якого лежать економічний інтерес господарюючих суб'єктів і міжнародний поділ праці.

Широкого поширення зазнало визначення міжнародної інтеграції, запропоноване на початку 1960-х рр. американським економістом Б. Баласса, який у праці «Теорії економічної інтеграції» запропонував «визначати економічну інтеграцію як процес і як стан... Як процес, вона включає заходи, покликані усунути дискримінацію між господарськими одиницями, належними до різних національних держав; розглянута як стан, вона може бути представлена як відсутність форм дискримінації між національними господарствами»³.

Б. Баласса розробив класифікацію стадій міжнародної економічної інтеграції, виділивши п'ять форм, що виступають як послідовні кроки просування від нижчого до вищого рівня: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз, стадія «тотальної економічної інтеграції».

Продовжуючи вивчення інтеграційних тенденцій з погляду їхнього практичного втілення, Д. Гендерсон на початку 1990-х рр. дійшов висновку, що терміном «економічна інтеграція» позначають «процес, за допомогою якого економіки стають все тісніше інтегрованими, тенденцію до зменшення економічного значення політичних кордонів», а терміном «повна інтеграція» – «ситуацію, коли інтеграція завершена таким чином, що політичні кордони не мають більше економічного значення»⁴.

Б. Баласса і Д. Гендерсон акцентували увагу на зниженні ролі державних кордонів і пов'язаної з ними економічної нерівності суб'єктів господарського життя, тобто дискримінації нерезидентів у порівнянні з резидентами.

Розвиток машинного виробництва створював об'єктивні передумови для розмежування виробничого процесу на окремі операції і обміну між ланками єдиного технологічного циклу напівпродуктами кінцевого виробництва. Цей якісно новий щабель поділу праці виник у XVIII ст., коли розвиток мануфактурного виробництва призвів до поділу

³ Balassa B., Irwin R.D. The theory of Economic Integration. – Homewood, IL, 1961. – 308 p.

⁴ Henderson D. International Economic Integration: Progress, Prospects and Implications // International Affairs. – 1992. – Vol. 68. – № 4. – P.634.

виробничого процесу (productionsharing). У першій третині ХХ ст. на цьому ґрунті розвинулася міжнародна виробнича кооперація. Зазначена тенденція отримала подальший розвиток у фабричному виробництві, згодом вийшовши за межі державних кордонів і перейшовши на міжнародний рівень.

Першими дослідниками економічних явищ, що стали ототожнюватися з міжнародною інтеграцією, були фахівці у сфері зовнішньої торгівлі і торговельної політики. Економічні наслідки перших міжнародних преференційних торговельних угод почали осмислюватися ще у XVIII і XIX ст. на основі аналізу англо-португальського договору 1703 р., англо-французького договору 1860 р., і, особливо, німецького Митного союзу (Zollverein) 1834–1871 рр.

Основи класичної теорії міжнародної торгівлі заклали Д. Рікардо і Дж.С. Мілль, які на основі дослідження причин взаємної вигідності міжнародного міжгалузевого поділу праці створили теорію абсолютних і порівняльних переваг. Відповідно до цієї теорії вигода країн-партнерів тим масштабніше, а їхня зацікавленість у взаємній торгівлі є тим сильнішою, чим більшою є різниця в абсолютних або відносних витратах на отримання того чи того товару при виробництві його у межах країни і в разі його імпорту, тобто чим більшою є різниця в ціні⁵. Такий міжгалузевий поділ праці дозволяє країнам-партнерам отримувати великий зиск при збереженні автономії внутрішніх ринків, без їхнього об'єднання в більший ринковий простір.

Модифікацію економічних реалій відбила розроблена у 1930-х рр. шведським вченим Е. Хекшером неокласична теорія міжнародного поділу праці. Акцент тут перенесено на відмінності в наділенні країн основними факторами виробництва: землею, працею і капіталом⁶. Згідно з нею, будь-яка країна прагне спеціалізуватися на виробництві й експорті товарів, для створення яких потрібно більше факторів, наявних у неї у відносному достатку.

Таке розуміння причин міжнародної спеціалізації країн пояснювало характер розподілу праці між промислово розвиненими країнами, забезпеченими кваліфікованою, високопродуктивною, але дорогою робочою силою, які виробляють широкий асортимент готових виробів, з одного боку, і аграрно-сировинними країнами, з дешевою, але некваліфікованою робочою силою, які виробляють, головним чином, базові товари, з іншого.

⁵ Риккардо Д. Начала политической экономии и налоговогообложения // Избранное. – М., 2007. – 960 с.

⁶ Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода // Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. – М., 2006. – С. 154–173.

Неокласична теорія була мало придатна для пояснення механізму взаємної торгівлі між високорозвиненими країнами, здатними виробляти майже однаково широку номенклатуру готових виробів. На основі дослідження обміну цього типу виникла теорія стадіального розвитку національних господарств, розроблена американським економістом У. Ростоу. Узагальнюючи досвід економічної історії з початку XVIII ст., він дійшов висновку, що всі громадські організми з економічного погляду перебувають у стадіальному розвитку на основі переходів з одного якісного стану до іншого на базі технічного прогресу, супроводжуваного глибокими трансформаціями громадських і політичних структур⁷.

Послідовники розробленої У. Ростоу теорії припускали, що інтеграцію здатні забезпечити міжнародні корпорації, функціонування яких сприяє раціональному і збалансованому розвитку світогосподарських зв'язків (теорія корпоративізму). Як процес структурних перетворень в економіці країн з великими фірмами і галузями промисловості, економічна інтеграція розглядалася представниками структуралізму (Р. Мюрдаль)⁸. Результатом таких трансформацій, на їхню думку, є якісно новий інтегрований простір з більш досконалим господарським механізмом. Представники структуралізму критично ставляться до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу і робочої сили в інтегрованому просторі, бо вільне функціонування ринкового механізму може призвести до певних диспропорцій у розвитку і розміщенні виробництва, а також стати причиною поглиблення нерівності у доходах.

Прихильники неоліберальних підходів (В. Репке, М. Алле) розглядали інтеграцію як єдиний ринковий простір у масштабі кількох країн, де діють стихійні економічні сили, незалежні від політики держав і законодавчих актів⁹. Неокейнсіанці (Р. Купер) навпаки наголошували на необхідності узгодження внутрішньої і зовнішньої політики сторін, що інтегруються¹⁰. Таке узгодження дозволяє використовувати вигоди інтеграції зі збереженням максимального для кожної країни ступеня свободи.

Дехто з фахівців поділяє інтеграцію на негативну і позитивну. Негативна пропонує усунення національних бар'єрів для формування ринку великих масштабів, не передбачаючи спільної моделі господар-

⁷ Rostow W.W. The Stages of Economic Growth // The Economic History Review, New Series. – 1959. – Vol.12. – №1. – P. 1–16.

⁸ Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы. – М., 1958. – С. 56.

⁹ Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и немецкий либерализм. – М., 2002. – С. 120–121.

¹⁰ Cooper R. The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-first Century. – L., 2003. – 180 p.

ської поведінки. Голландський економіст Я. Тінберген визначає її як «усунення певних інструментів у міжнародній економічній політиці», натомість кваліфікуючи позитивну інтеграцію як «запровадження додаткових заходів з метою проведення реорганізації, тобто вирішення проблем перехідного періоду»¹¹. Негативна інтеграція виходить безпосередньо з постулатів неоліберальної ідеології, яка вимагає скорочення масштабів соціальних виплат і максимального відсторонення держави від втручання у функціонування ринку. Роль наднаціональних інститутів у процесі негативної інтеграції полягає в тому, щоб не дозволити державам втручатись у ринкові відносини задля забезпечення рівних для всіх економічних суб'єктів конкурентних умов.

У негативній інтеграції держави об'єднуються політично, однак до побудови спільної, багаторівневої регіональної політичної системи справа не доходить. У випадку позитивної інтеграції держави-учасники приводять внутрішні механізми у відповідність з моделлю, яка задається в наднаціональних політичних рішеннях.

Існування негативної та позитивної інтеграцій відображає «два обличчя» лібералізму. «Економічний», «чистий» лібералізм або «неолібералізм» ставить на перше місце ринок. Мається на увазі, що демократія і дотримання індивідуальних прав залежать від успішного функціонування ринкової економіки. Позитивна інтеграція є більшою мірою соціально орієнтованою. На відміну від постулатів «неолібералізму», соціальний лібералізм на перше місце висуває права людини. Соціальні ліберали допускають обмеження ринкових механізмів задля задоволення базових людських потреб, у тому числі, безпосередньо політичними способами, не покладаючись беззастережно на ринок. У практиці Європейського Союзу приклади позитивної інтеграції можна знайти, насамперед, у сфері захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища, а також у забезпеченні безпечних умов праці.

Після Другої світової війни осмислення міжнародних інтеграційних процесів зазнало істотних змін. Головною тенденцією розвитку теорії міжнародної інтеграції слід вважати повільне, але неухильне, просування від спрощеного неоліберального (точніше – зовнішньоторговельного) сприйняття цих процесів до спроб надати їм комплексний характер, розкривши не лише економічну, а й соціальну, геополітичну, структурну, соціокультурну складові.

Терміном інтеграція в системі міжнародних відносин стали позначати створення за допомогою усунення національних бар'єрів на шляху взаємної торговельної та інвестиційної взаємодії певної ціліс-

¹¹ Тінберген Я. Пересмотр международного порядка. – М., 1980. – 416 с.

ності системного характеру. Механізмами створення такої цілісності визнаються узгодження, уніфікація і гармонізація бюджетної, податкової, валютної політик. На цій основі створюється єдиний економічний простір з рівними умовами для господарюючих суб'єктів держав, що об'єдналися.

Внаслідок злиття національних економік, на думку теоретиків інтеграційних процесів, має сформуватися загальносвітова система, заснована на вільному переміщенні капіталу, зниженні тарифних бар'єрів, лібералізації руху товарів, капіталу, комунікаційному, інформаційному зближенні. Інструментом втілення цієї ідеї є відповідні міжнародні організації. Так, на основі укладеної 1948 р. Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ) було проведено значну роботу з поетапної лібералізації міжнародної торгівлі.

З часом прийшло усвідомлення того факту, що хоча торговельно-політична відкритість у сенсі лібералізації митного режиму обумовлена передусім рівнем техніко-економічного розвитку країн та ступенем конкурентоспроможності товарів, реалізація інтеграційного потенціалу лежить у сфері політичних рішень, виявляючи залежність не лише від об'єктивних економічних умов, а й від чинників суб'єктивних, таких, зокрема, як політичні пріоритети, міжнародні угоди, військові дії тощо.

Оскільки ініціаторами інтеграційних процесів виступали державні органи, виникла потреба дослідити роль владних структур та їх повноважень у процесах формування інтеграційних союзів. Так, на початку 50-х рр. ХХ ст. з'явилися теорії, які визнавали необхідність політичного чинника в процесі інтеграції. Визначальними серед них є функціоналізм і федералізм.

Представники функціоналізму, засновником якого був Д. Мітрані, вважали, що механізм створення ідеальної форми міжнародного співтовариства полягає в розкритті його функціональних особливостей. Виходячи з того, що інтеграція виявляє себе на різних рівнях: у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях, Д. Мітрані стверджував, що найважливішими її ознаками слід вважати дієвий контроль над легітимним використанням влади, а також наявність спільного органу ухвалення рішень і центру політичної освіти громадян¹².

На думку функціоналістів, сучасне технічне співтовариство створило проблеми, для вирішення яких необхідна тісна спільна робота експертів у тій чи тій сфері з обох боків державних кордонів. Саме тому

¹² Mitrany D. A working peace system. – Chicago, 1966. – 221 p.; Mitrany D. The prospect to integration: federal or functional // Journal of Common Market Studies. – 1965. – Vol. 4. – P.119–149.

виникає модель співробітництва, у межах якої інтеграція розглядається як поетапний процес, спрямований на створення нових владних структур, покликаних крок за кроком розширювати свої законодавчі повноваження.

З погляду засновника теорії неофункціоналізму Е. Гааса, політична інтеграція є поширенням впливу на конкретну територію. Учений пов'язував інтеграцію із суспільними процесами, з цілеспрямованою діяльністю політичних кіл, які не мають спільного плану, а лише спільні інтереси. Е. Гаас акцентував увагу на необхідності певних передумов інтеграції, без яких вона неможлива. Серед них він виділяв такі, як наявність спільних економічних інтересів, подібність економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, спорідненість пріоритетів елітних кіл¹³.

На думку неофункціоналістів, інтеграція змінює не лише форму, а й зміст державної діяльності, створюючи загрозу суверенітету окремих країн, бо передбачає делегування частини їхніх повноважень наднаціональному органу. Е. Гаас поділяв політику на «низьку», яка включає суто прагматичні цілі, пов'язані з підвищенням добробуту, економічним зростанням, та «високу», що має на меті зовнішньополітичну стратегію, захист національних інтересів, відстоювання міжнародного престижу держави.

У 50-х рр. ХХ ст. низка американських і європейських політологів запропонувала концепцію об'єднання різних держав у федерацію. Ця течія ґрунтувалася на ідеї спільності історичних, економічних і політичних інтересів держав. У політичній науці вона отримала назву федералізму. Прихильники класичного федералізму дотримувалися позицій, заснованих на ідеї розподілу повноважень. Американський політолог А. Гамільтон вважав, що ініціювати подібний розподіл можливо, скликавши широкий міжнародний форум, учасники якого з числа повноважних представників національних держав, дійшовши між собою згоди, добровільно передадуть частину повноважень сформованим на основі консенсусу наднаціональним органам¹⁴.

Послідовники цієї течії, визнаючи потребу й доцільність створення інституціоналізованого об'єднання, вважали, що федеральна система влади здатна забезпечити державам-членам об'єднання стійкий і безпечний розвиток, збереження специфічних особливостей кожної з них за умови чіткого розмежування сфери компетенцій

¹³ Naas E. The Obsolescence of Regional Integration Theory. – Berkeley, 1975. – 123 p.

¹⁴ Рождение теории федерализма (Т.Джефферсон, А.Гамильтон) // История политических и правовых учений / В.И. Власов, Г.Б. Власова, С.В. Денисенко, В.К.Цечоев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2015. – С.129–134.

політичних і адміністративних органів суб'єктів федерації і наднаціональних органів.

З погляду федералістів, ініціатива створення федерації мала виходити від правлячих еліт країн, які об'єднуються. На їхню думку, усвідомлення того факту, що федеральна система краще забезпечує захист інтересів громадян, ніж система автономних держав, є запорукою успішної інтеграції. За критерій інтегрованості бралася наявність центру ухвалення рішень. Основну увагу було зосереджено на інституційних перетвореннях, розмежуванні повноважень, відкритих конституційних та правових механізмах. Необхідність створення наднаціональних інститутів у межах інституційних перетворень обґрунтовували у своїх дослідженнях А. Спінееллі і С. Пістоне.

Щодо інтеграційних процесів у Західній Європі, теоретична школа федералізму відзначала, що вони можливі, по-перше, на основі свідомого політичного рішення урядів і народів, внаслідок чого сторони добровільно і свідомо відмовляються від політичного суверенітету та самостійності; по-друге, шляхом створення одного або кількох нових, наднаціональних органів, яким буде передано певні повноваження для ухвалення рішень й які будуть незалежні від прямого впливу окремих держав-членів співтовариства.

Американський політолог А. Етціоні розвинув ідеї федералізму до визнання того факту, що основною метою інтеграції є створення «політичної спільноти»¹⁵. Цим терміном він позначав феномен, в якому присутні три компоненти політичної влади: ефективний контроль над силовими структурами; наявність впливового центру ухвалення рішень; спільна самоідентифікація громадян які входять в об'єднання. Важливим елементом цієї моделі було визнання одним з чинників будь-яких інтеграційних ініціатив національної безпеки. На думку федералістів, злиття національних економік мало б покласти край добі конфронтації.

Функціоналізм і федералізм відображають протилежні погляди на європейську інтеграцію. Перший ґрунтується на так званій моделі співробітництва, тоді як другий пропонує жорстку наднаціональну модель інтегрування. Вийшло так, що на початку 1960-х рр. розгорнувся процес поступового зближення цих моделей. Було запропоновано практичні рекомендації для країн, готових включитися в інтеграційні процеси. На початку 1990-х рр. це стало актуальним і для країн пострадянського простору.

Економічна інтеграція нерідко здійснюється в поєднанні з військово-політичною. Це відбиває геополітичні інтереси країн-учасниць, бо

¹⁵ Етціони А. Указ. соч.

національна безпека є базовим чинником підвищення конкурентоспроможності як окремих країн-учасниць інтеграційного процесу, так і інтеграційного угруповання загалом. Ця тенденція відповідає аналізованому вище теоретичним розробкам. Військово-політична інтеграція відіграє вагомую роль у формуванні національної безпеки членів об'єднання, а у ряді випадків стає визначальною.

Особливу роль державних інституційних структур, які визначають механізми вирішення спільних проблем, зокрема, питань безпеки, досліджує теорія реалізму. Ідеї реалізму пов'язані з ім'ям Г. Моргентау, який виходив з того, що національні держави є «вічними» елементами системи міжнародних відносин і керуються своїми власними інтересами – «виживанням»¹⁶. Відтак, стрижнем зовнішньої політики кожної з них є проблема безпеки, а головним засобом її забезпечення виступає військовий потенціал держави.

Дослідження інтеграційних процесів німецьким істориком і правознавцем К. Шмідтом підштовхнуло до висновку, що наслідком зміни економічних умов є виникнення великих геополітичних просторів як нових, більш досконалих суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права¹⁷. Теорія великого простору розглядає процес розвитку держав з позиції прагнення досягти найбільшого територіального обсягу. Великий простір, на думку К. Шмідта, є новою формою наднаціонального об'єднання, заснованого на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах.

Результатом вивчення новітніх тенденцій технологічного розвитку суспільства стала теорія комунікацій, засновником якої вважається американський політолог К. Дойч. Він виходив з того, що крім реалізації національних інтересів, політична інтеграція може мати й іншу мету – формування політичної єдності, позбавленої територіальної прив'язки. У межах теорії комунікацій світова спільнота розглядається як сукупність різних політичних груп, які перебувають у відносинах взаємодії і взаємовпливу¹⁸. К. Дойч першим показав необхідність врахування відносин не лише між державами, а й між суспільствами і народами.

Виходячи з теорії комунікативної інтеграції, поділ світу на держави і державні кордони не має практичного значення. Учасники подібного

¹⁶ Моргентау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир // Теория международных отношений: Хрестоматия / под ред. П.А. Цыганкова. – М., 2002. – С. 83–84.

¹⁷ Шмидт К. Порядок больших пространств // Журнал «Золотой Лев». – № 101-102. – [Електронний ресурс]: http://www.zlev.ru/101/101_67.htm#_ftn1

¹⁸ Дойч К. Национальная интеграция: обзор некоторых концепций и исследовательских подходов // Этнос и политика: Хрестоматия / авт.-сост. А.А. Прусаускас. – М., 2000. – С. 190–200.

політичного співтовариства об'єднані, у першу чергу, не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями. Причетність до цих ознак утворює певну єдність, яка забезпечує підвищений рівень довіри і взаєморозуміння між усіма, хто відчуває і визнає свою належність до такого цілого. Якщо федералізм і функціоналізм були спрямовані на подолання або стримування національної держави, то засновники теорії комунікацій прагнули знайти спосіб стабілізації системи національних держав, не змінюючи її.

Характер участі країн у міжнародному поділі праці, ступінь їх зацікавленості у зовнішніх ринках, специфіку тих вигод, які вони отримують завдяки розвитку міжнародного обміну, опосередковує техніко-економічний прогрес. Чим вищий рівень технологічного розвитку національної економіки, тим більш диференційованим є її виробництво, міцнішим експортний потенціал, тим багатшим є асортимент товарів, які країна в змозі ввозити з-за кордону, не ризикуючи серйозним дефіцитом торгового балансу. Зрештою, тим більшим є обсяг товарів, якими вона обмінюється із зовнішнім світом, тим ширшими є можливості галузевої та географічної диверсифікації її зовнішньої торгівлі та нижчими обумовлені нею економічні і політичні ризики.

Чим більше країна розвинена технічно й економічно, тим більше у неї виробничих, фінансових, транспортних та інших можливостей для активного включення в міжнародний поділ праці, тим актуальніша потреба участі в ньому. Рівень техніко-економічного розвитку країн, ступінь та інтенсивність їх залучення до міжнародного обміну, можливість і необхідність інтегрування є взаємозалежними. Однак, як зауважує Ю. Шишков, можливість і навіть об'єктивна необхідність зрощування тих чи тих національних господарств не гарантує їхньої реальної інтеграції, бо остання опосередковується суб'єктивним фактором – політичною волею правлячих кіл, а в демократичних країнах – ще й певною мірою думкою широких кіл громадськості. «І керівництву, і населенню таких країн щоразу доводиться вирішувати досить непросто питання: якою мірою економічні та політичні вигоди від того чи того кроку в напрямі інтеграції переважають ризик зниження національної безпеки через обмеження свободи дій державних інститутів країни»¹⁹.

Інтеграція пов'язана з неминучим розчиненням національних державних і правових інститутів у ширшій міждержавній або навіть

¹⁹ Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М., 2001. – 480 с.

наддержавній структурі, що породжує застереження щодо втрати захисних функцій національної держави з реалізації економічних, політичних і культурних інтересів своєї країни. Може йтися як про злам вікових стереотипів історичної пам'яті народів, так і про перегляд традиційних політичних підвалин, що вимагає виваженості кожного кроку.

З часів Промислової революції, яка розпочалась у другій половині XVIII ст., світова спільнота рухається в напрямі більш відкритих національних господарств. Підвищення цієї відкритості, з одного боку, є об'єктивним процесом, зумовленим техніко-економічним прогресом, який іде зі сфери виробництва і обігу товарів, з іншого, – політичними рішеннями державних структур, що мають суб'єктивний характер. У другій половині XX ст., завдяки експорту капіталу у формі прямих, портфельних та інших зарубіжних інвестицій, ступінь відкритості національних економік багаторазово збільшилася. З досягненням певного рівня відтворювальної і торгово-політичної відкритості країн не так у кількісному, як в якісному сенсі, національна економіка вростає в систему зовнішніх господарських зв'язків, утворюючи зі світовим господарством органічне ціле, набуваючи здатності повноцінно розвиватися лише як його невід'ємна частина.

Окремі ланки технологічно й економічно цілісних виробничих ланцюжків часто дислоковано в різних країнах, але функціонують вони за єдиним планом, в єдиному ритмі. У минулому це були внутрішньозаводські потоки і за змістом, і за формою. Тепер все більша їх частина набуває міжнародного статусу, хоча і протікає по внутрішніх каналах тієї чи іншої транснаціональної корпорації (ТНК). Процес підтримується відповідною фінансово-банківською інфраструктурою, іншими системами комерційних і правових послуг.

Унаслідок цього високорозвинені національні господарства зрощуються між собою на мікроекономічному рівні. На цьому ґрунті виникає потреба в координації зовнішньоторговельної, податкової, кредитної макроекономічної політики, створюються ефективні платіжні, митні, валютні союзи, спільні ринки і т. п. Так, під тиском знизу, із самого економічного виробництва, складаються міждержавні інститути інтеграційного характеру. Саме такий процес уже впродовж кількох десятиліть протікає в Західній Європі і майже стільки ж – у Північній Америці, хоча там його організаційно-правове оформлення відбулося пізніше.

У 80-х рр. XX ст. у рамках теорії міжнародних відносин сформувалася теорія глобалізації, яка висуває на перший план завдання вивчення структури світу як цілого. Глобалізація принципово обмежує здатність держав самостійно впливати на економічні, фінансові та інші об'єк-

тивні процеси, від яких залежать держави та суспільства, незважаючи на територіальні кордони. Глобальний інтеграційний процес являє собою політичний процес, під час якого відбувається наднаціональне втручання в суспільну практику. Агентами реалізації цих процесів виступають уряди, міжнародні організації, неурядові об'єднання, транснаціональні корпорації, різні спільноти і навіть окремі особи, які володіють необхідними для цього ресурсами.

Процеси глобального розвитку, що охопили більшість регіонів і секторів світового господарства, змінили співвідношення між зовнішніми і внутрішніми чинниками розвитку національних господарств на користь перших. Якість розвитку, його темпи, галузева структура багато в чому задаються світовою економікою, новими умовами, що виникли завдяки глобалізації. Якщо на першому етапі міжнародної економічної інтеграції провідна роль у формуванні інтеграційних об'єднань належала державам, то на другому більш вагому роль відіграють капітал і міжнародні компанії.

Нині жодна країна не в змозі здійснювати економічну політику не враховуючи вимог глобалізованого світового господарства і норм поведінки основних учасників світогосподарської діяльності. Однією з відповідей на виклики глобалізації стає регіоналізація (Regionalism Versus Globalization), яка створює додаткові можливості, стимули, механізми для лібералізації торгівлі, руху капіталів, усіх факторів виробництва у сфері міжнародного обміну. Видозмінюючись, регіоналізм виявляється у двох формах: кількісній («потік» нових регіональних угод, переукладання раніше існуючих договорів на нових умовах тощо) і якісній (зростає глибина регіональної господарської взаємодії, використання комплексних, більш розвинених форм інтеграції).

Нині формується новий світовий лад, який виростає знизу, поступово посилюючись навколо наймогутніших держав: Сполучених Штатів Америки, країн Західної Європи, а також Японії, яка стоїть дещо осторонь. Нова цілісність, що виникла під впливом глобальної економіки, значно посилює регіоналізацію світу.

На базі геоекономічних інтересів та посилення конкуренції регіональна інтеграція набуває різних форм: від зони вільної торгівлі до об'єднань, які тяжіють до федерації: Європейський Союз з 1957/1993 р.; Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN) з 1967 р.; Карибська співдружність (CARICOM) з 1973 р.; Рада співробітництва арабських держав Перської затоки з 1981 р.; Південноамериканський спільний ринок (MERCOSUR) з 1991 р.; Спільний ринок Східної та Південної Африки з 1993 р.; Західноафриканський економічний і валютний союз з 1994 р.; Економічне співтовариство країн Центральної Африки з

1994 р.; Північноамериканська зона вільної торгівлі (NAFTA) з 1994 р.; Східно-африканське співтовариство з 2000 р., Союз південноамериканських націй з 2004 р.; Тихоокеанський альянс з 2012 р.; Євразійський економічний союз з 2015 р.

Наростаюча взаємозалежність світогосподарського середовища, завдяки якій найбільші переваги отримують країни-ядра, що глобалізується, а також ТНК, зумовлює зростаючу вразливість національних держав і національних економік. Змінюються такі параметри як суверенітет держави, моделі її взаємодії з ТНК та міжнародними організаціями. За цих умов перед кожною державою стоїть завдання осмислення і формулювання національних інтересів, що визначають її місце у цьому процесі, а перед світовою спільнотою – створення взаємовигідних механізмів управління глобалізацією.